

PECUNIA OMNES VINCIT

MONETA MIEJSCOWA I OBCA W STAROŻYTNOŚCI I ŚREDNIOWIECZU

MATERIAŁY POKONFERENCYJNE
Z I OGÓLNOPOLSKIEJ
STUDENCKO-DOKTORANCKIEJ
KONFERENCJI NUMIZMATYCZNEJ

KRAKÓW, 23-24 MAJA 2014

KRAKÓW 2016

Maciej Waclawik

Instytut Archeologii
Uniwersytet Jagielloński w Krakowie
maciej.waclawik@gmail.com

PRUTAH WALERIUSZA GRATUSA Z AGORY NEA PAPHOS

Prutah of Valerius Gratus from the agora of Nea Paphos

Abstract: *An agora was a place where coins could be found in their 'natural' environment. They travelled with merchants from one agora to another one as a metallic equivalent for trading goods. During the seasons 2011-2013 of excavations on the agora of Nea Paphos 140 coins have been found. One of them was a prutah of Valerius Gratus, Roman procurator of Judea. Similar coins, of course, have been found in Judean cities and in regions close to Judea. Prutah of Gratus have also been found in Pafos and they are witnesses of the presence of Judean community in the capital of Cyprus. The one found on the agora indicates an activity of Cypriot Jews as well.*

Key words: *Valerius Gratus, prutah, provincial coinage, paphos agora project, circulation*

Truizmem jest stwierdzić, że pieniądze stworzone są do zmiany właściciela. Przekazywane z ręki do ręki, migrują pomiędzy różnymi ośrodkami przenosząc ze sobą mnóstwo informacji, które istotne są dla naukowców analizujących zjawiska propagandy czy też materiałoznawców. Dane te wykorzystane mogą być przez szeroko rozumianych badaczy społeczeństw, tak obecnych jak i minionych, dostarczając danych o migracjach, zasięgu wymiany handlowej czy też sojuszach politycznych.

Kolejnym truizmem jest przypisanie agorom i forum, czy też szerzej rozumianym placom rynkowym charakteru naturalnego środowiska występowania pieniądza, monety zaś w szczególności. Wraz z kupcami i ich towarami, z agory na agorę, podróżowały one, stanowiąc ekwiwalent kruszcowy towaru. Z tego powodu, miejsca te w antycznych miastach są bardzo ciekawym źródłem informacji o starożytnych monetach i wszystkich danych, które temu typowi zabytków zawdzięczamy. Nie inaczej prezentuje się sytuacja na agorze miasta Nea Pafos, stolicy Cypru w okresie hellenistycznym i rzymskim.

Monety Paphos Agora Project

Pafijska agora badana jest od roku 2011 w ramach *Paphos Agora Project* – projektu realizowanego przez Zakład Archeologii Klasycznej Instytutu Archeologii Uniwersy-

tetu Jagiellońskiego przez ekipę prof. dr hab. E. Papuci-Władyki¹. Celem projektu jest przebadanie obszaru rozpoznanego w latach siedemdziesiątych XX wieku jako agora i próba odpowiedzi na pytanie, czy pod rzymskim forum znajduje się jego wcześniejsza, hellenistyczna poprzedniczka.

Podczas trzech sezonów prac badawczych (lata 2011 – 2013) odnaleziono na trzech otwartych wykopach łącznie 140 numizmatów, które opracowywane są i przygotowywane do publikacji przez dr hab. Jarosława Bodzka. Wszystkie monety, z wyjątkiem jednego egzemplarza, wykonane są z brązu – ostatni ze srebra. 94% z nich (132 egzemplarze) pochodzi z Wykopu II, zlokalizowanego przy wschodnim portyku agory. 7 monet znaleziono w Wykopie III, znajdującym się przy południowym portyku, zaś ostatni jest jak na razie jedynym egzemplarzem z centralnego Wykopu I (Wykres 1).

W trakcie wstępnej analizy J. Bodzka (w opracowaniu) udało się określić pochodzenie 57% z nich, dalszych 35% zachowanych jest w stanie uniemożliwiającym odczytanie powierzchni. Kolejne 8% stanowią krążki mennicze przygotowane dopiero do wybicia. Znaleźiska tych ostatnich mogą sugerować istnienie w obrębie wschodniego portyku pafijskiej agory lokalnej mennicy (Wykres 2). Dość interesująca jest duża ilość monet pochodzenia lewantyńskiego, które wśród wszystkich odkrytych monet i ich półsurowców stanowią 14% całego materiału, zaś w wypadku monet o powierzchni zachowanej w stanie pozwalającym na ich rozpoznanie, stanowią niemalże czwartą część ogółu znalezisk.

Prutah

W skład powyżej zaprezentowanej grupy monet syro-palestyńskich wchodzi również numizmaty będące przykładami drobnych monet żydowskich określanych mianem *prutot*. *Prutah* to termin zaczerpnięty z ksiąg rabinicznych, umownie używany także dla wcześniejszego mennictwa izraelskiego, co do którego nomenklatury brakuje nam źródeł². Był on ekwiwalentem dla seleukidzkiego *chalkousa* i stanowił w I wieku pC równowartość jednego owocu granatu³. Przez badaczy łączony jest również ze znanym z kart Ewangelii „wdowim groszem”⁴. Spośród numizmatów odkrytych na pafijskiej agorze znajdowane są również *prutot*, w tym jeden egzemplarz wybity w Jerozolimie⁵, datowany na piąty rok urzędowania Waleriusza Gratusa, jako rzymskiego prokuratora Judei.

¹ W latach 2011-2014 projekt był finansowany ze środków Narodowego Centrum Nauki, grant NCN OPUS 2011/01/B/HS3/01282, od 2015 grant NCN MAESTRO 2014/14/A/HS 3/00283.

² D. Hendin, *The Metrology of Judean Small Bronze Coins*, „American Journal of Numismatics”, 2009, Vol. 21, s. 106.

³ D. Sperber, *Roman Palestine 200-400, money & price*, Ramat Gan 1974, s. 104.

⁴ Mk 12, 42, Łk 21, 1-4; B. Kanael, *Ancient Jewish Coins and Their Historical Importance*, „The Biblical Archaeologist”, 1963, Vol. 26, No. 2, s. 55.

⁵ *Roman Provincial Coinage vol. I*, (red.) A. Burnett, M. Amandry and P. P. Ripollès, London-Paris-Valencia 1992, s. 682.

Prokurator Gratus

Jak donosi Józef Flawiusz⁶, Waleriusz Gratus był czwartym z kolei prokuratorem Judei, zaś pierwszym wybranym przez cesarza Tyberiusza. Zmienił na tym stanowisku Anniusza Rufusa i sam pełnił urząd przez 11 lat. Tak długa kadencja, kilkakrotnie dłuższa niż poprzedników, była wynikiem zmiany polityki kadrowej Tyberiusza, zakładającego, że każdy nowy namiestnik jest dla obejmowanej przez niego prowincji nieszczęściem gorszym niż poprzedni⁷. Często dokonywane przez Gratusa zmiany arcykapłana, przekazane w relacji Flawiusza⁸, wynikają ze zręcznej polityki urzędnika, motywowanego dodatkowo pazernością, a także zwykłą próżnością i potrzebą władzy. Każda nowa, krótkotrwała – zazwyczaj roczna – nominacja kandydatów z różnych rodzin kapłańskich, wprowadzała wśród nominowanych poczucie zależności od rzymskiego namiestnika i niepewności o własny los. Nie można wykluczyć również odpowiednich prezentów-łapówek⁹ dla przychylnego im rzymskiego urzędnika, mających zapewnić odpowiednią nominację.

Na wybijanych przez Gratusa monetach znajdowała się legenda w wieńcu, odnosząca się do panującego princepsa, a także przedstawienia rogu obfitości, kaduceusza, naczyń takich jak amfory czy kantarosy, ale również, jak to ma miejsce w wypadku numizmatu będącego przedmiotem tego artykułu, gałązki palmowe niemalże personifikujące prowincję Judeę¹⁰, czy też kłosa zboża, które zdaniem Rzymian były jednymi z najważniejszych produktów, oferowanych przez nowo anektowaną ziemię¹¹. Co ciekawe, jak sugeruje D. M. Jacobson¹², gałązka palmowa może mieć dodatkowe znaczenie. Jego zdaniem może być ona ukrytym symbolem Ateny-Nike, czytelnym dla nie-żydowskiej części społeczeństwa. Podobnie pojawiające się na części numizmatów rogi obfitości, wieńce, lilie i kaduceusze, występujące w żydowskiej kulturze, symbolizują Tyberiusza i Liwię¹³. Tym samym udało się prokuratorowi, obchodząc żydowski zakaz wykonywania przedstawień figuralnych, zawarty w Mojżeszowym prawie¹⁴, przekazać treści czytelne dla pogańskiego okupanta.

⁶ Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, tłum. J. Rodożycki, Poznań-Warszawa-Lublin 1962, XVIII, II.2.

⁷ J. Ciecieląg, *Żydzi w okresie drugiej świątyni 538 przed Chr. – 70 po Chr.*, Kraków 2011, s. 347; J. Gnilka, *Jezus z Nazaretu. Orędzie i dzieje*, Kraków 1997, s. 57.

⁸ Józef Flawiusz, *op. cit.*, XVIII, II.2.

⁹ B. Kanael, *op. cit.*, s. 54.

¹⁰ N. Kokkinos, *The prefects of Judaea 6-48 CE and the coins from the misty period 6-36 CE*, "Judaea and Rome in Coins 65 BCE – 135 CE. Paper Presented at the International Conference Hosted by Spink, 13th -14th September 2010", red. D. M. Jacobsen, N. Kokkinos, London 2012, s. 95.

¹¹ B. Kanael, *op. cit.*, s. 54; N. Kokkinos, *op. cit.*, s. 95.

¹² D. M. Jacobson, *The significance of the caduceus between facing cornucopias in Herodian and Roman coinage*, "Judaea and Rome...", s. 145.

¹³ N. Kokkinos, *op. cit.*, s. 99.

¹⁴ Wj 20,4.

Dystrybucja numizmatów

Monety Waleriusza Gratusa, nie tylko typu będącego przedmiotem tego artykułu, ale także pozostałe typy numizmatów łączone z okresem jego namiestnictwa w Judei, znajdowane są na terenach objętych zasięgiem administracyjnym jego prokuratury, jak na przykład w Bethel¹⁵, czy też na sąsiadującym z Judeą, jordańskim stanowisku Araq el-Emir, znajdującym się na przedmieściach Ammanu¹⁶. Poza Judeą i jej obszarami ościennymi, zarejestrowano takie monety właśnie w Pafos, w domu Dionizosa¹⁷. Gmina żydowska rozwijała się w stolicy hellenistycznego Cypru najprawdopodobniej od początku panowania Ptolemusza I Sotera¹⁸, co zgodne było z polityką tego władcy. Sprowadzenie żydowskich osadników, którzy znani byli z wysokich umiejętności handlowych i dobrego zarządzania pieniędzmi, pomóc mogło nowemu miastu uzyskać odpowiednią pozycję na mapie szlaków handlowych, wpływających na rozwój i życie ośrodków miejskich. Jak podaje Flawiusz¹⁹, w I w. aC cypryjscy Żydzi cieszyli się pomyślnością pod opieką ostatnich z lagidzkich władców, a później także Heroda Wielkiego, który uzyskał od Augusta stosowne przywileje pozwalające czerpać korzyści z działających na wyspie kopalń²⁰. Obecność Żydów na Cyprze w połowie I w. pC potwierdzają *Dzieje Apostolskie* (4,36), gdzie wspomniany jest *Józef Barnabas, lewita rodem z Cypru*, być może nawet z samego Pafos, do którego podróżował razem z Pawłem i Janem Markiem, głosząc naukę w zmartwychwstanie Chrystusa w cypryjskich synagogach (Dz 13,5-6). Wszystko to pozwala wnioskować, że w pierwszym wieku pC, żydowska społeczność przeżywała okres prosperity, prowadząc wymianę handlową z pozostałymi w Palestynie pobratymcami, czego dowodem mogą być monety wybijane przez judzkich prokuratorów, zaś wśród nich Waleriusza Gratusa.

Bibliografia

Wykaz cytowanych źródeł antycznych

Józef Flawiusz, *Dawne dzieje Izraela*, tłum. J. Rodożycki, Poznań-Warszawa-Lublin 1962.

Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu, tłum. Zespół biblistów polskich z inicjatywy Benedyktynów tyneckich, wyd. trzecie poprawione, Poznań – Warszawa 1990.

Opracowania

Burnett A., Amandry M., & Ripollès P. P. (red.), 1992, *Roman Provincial Coinage vol. I*, London-Paris-Valencia.

¹⁵ J. L. Kelso, *The Excavation of Bethel* (1934-1960), „The Annual of the American Schools of Oriental Research”, 1968, Vol. 39, s. 89.

¹⁶ N. L. Lapp, *The Excavations at Araq el-Emir. Volume I*, „The Annual of the American Schools of Oriental Research”, 1980, Vol. 47, s. 18.

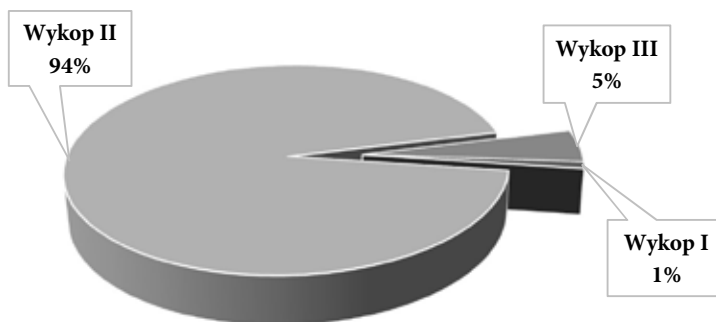
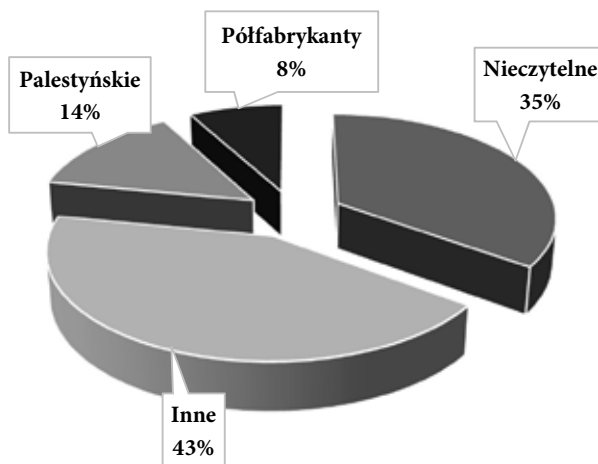
¹⁷ I. Nicolau, *Paphos II – The coins from the House of Dionysos*, Nicosia 1990, s. 82-83.

¹⁸ G. Hill, *A History of Cyprus*, vol. I, Cambridge 1940, s. 241.

¹⁹ Józef Flawiusz, *op. cit.* XIII, X.4.

²⁰ I. Nicolau, *op. cit.*, s. 2.

- Cieciela J., 2011, *Żydzi w okresie drugiej świątyni 538 przed Chr. – 70 po Chr.*, Kraków.
- Gnilka J., 1997, *Jezus z Nazaretu. Orędzie i dzieje*, Kraków.
- Hendin D., 2009, *The Metrology of Judean Small Bronze Coins*, „American Journal of Numismatics”, Vol. 21, s. 105-121.
- Hill G., 1940, *A History of Cyprus*, Vol. I, Cambridge.
- Jacobson D. M., 2012, *The significance of the caduceus between facing cornucopias in Herodian and Roman coinage*, “Judaea and Rome in Coins 65 BCE – 135 CE. Paper Presented at the International Conference Hosted by Spink, 13th -14th September 2010”, red. D. M. Jacobsen, N. Kokkinos, London, s. 145-161.
- Kanael B., 1963, *Ancient Jewish Coins and Their Historical Importance*, „The Biblical Archaeologist”, Vol. 26, No. 2, s. 37-62.
- Kelso J. L., 1968, *The Excavation of Bethel (1934-1960)*, „The Annual of the American Schools of Oriental Research”, Vol. 39, Cambridge.
- Kokkinos N., 2012, *The prefects of Judaea 6-48 CE and the coins from the misty period 6-36 CE*, “Judaea and Rome in Coins 65 BCE – 135 CE. Paper Presented at the International Conference Hosted by Spink, 13th -14th September 2010”, red. D. M. Jacobsen, N. Kokkinos, London, s. 86-111.
- Lapp N. L., 1980, *The Excavations at Araq el-Emir. Volume I*, „The Annual of the American Schools of Oriental Research”, Vol. 47, Cambridge.
- Nicolau I., 1990, *Paphos II – The coins from the House of Dionysos*, Nicosia.
- Sperber D., 1974, *Roman Palestine 200-400, money & prices*, Ramat Gan.

Wykres 1. Rozprzestrzenienie monet na podstawie miejsca znalezienia (stan badań po sezonie 2013)**Wykres 2.** Rozkład materiału pod względem proveniencji po wstępnym rozpoznaniu

Katalog monet

Waleriusz Gratus, prutah, AE/brąz, 10,4mm, Nr inw. FR 33/2012, Wykop II, kontekst 193, pomieszczenie 1

A. Legenda (grecka? TIB/KAI/CAP?) w wieńcu. Egzemplarz bardzo zużyty.

R. Kłós zboża/gałązka palmowa. ΛΙΑ Ε ΙΑ

Dat. prokuratura Waleriusza Gratusa (15-26 pC), E=rok 5 panowania Tyberiusza (18/19 pC)

FR 33/2012

foto. M. Iwan, zdjęcie z archiwum Paphos Agora Project

Niniejsza pozycja jest zbiorem 12 tekstów z zakresu numizmatyki i jej poszczególnych aspektów.

Jej autorami są studenci i doktoranci z Krakowa, Torunia, Poznania, Rzeszowa i Katowic.

Publikacja ta jest podsumowaniem I Ogólnopolskiej Konferencji Numizmatycznej *Pecunia Omnes Vincit*.

Moneta miejscowa i obca w starożytności i średniowieczu, która odbyła się w 2014 roku w Krakowie.

Zebrane teksty podejmują problematykę różnych zagadnień numizmatycznych pod względem propagandy, cyrkulacji monety na poszczególnych terytoriach czy reform monetarnych w starożytności.

